

Z. Karvalics László:

INFORMÁCIÓKÖZÖSSÉGEK Kísérlet egy fogalom megragadására

Amikor az internet és a mobilkommunikáció forradalmának a társadalom mélyszerkezetét átalakító hatáskövetkezményeit próbáljuk felmérni, az *ultima ratio* talányos módon elrejtőzik a mikroszociológiai leírások mögé. Habár sikerült már túllendülni az új médiumok percepciójának korai szakaszát jellemző zsurnaliszta banalitásokon (a „bunkofon-korszakon” és az azt felváltó „tini szubkultúra”-központú elemzéseken), de az öröndetesen megindulni látszó vitafolyam egyelőre kevés gondolati hordalékot sodor a *funkcionális megragadás* vízgyűjtője felé, ahol az antropológiai fordulat mibenléte, a történetfilozófiai lépték, a társadalm szerkezeti dimenzió és az ismeretelméleti mélység vár magyarázatra. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy bárhonnán érkeznek is majd a hiányolt narratívák, cselekvés- és közösségelméleti beágyazás híján féloldalasak maradnak.

A multipont-multipont architektúra nem egyszerűen kommunikációs mintázatokat rajzol ki ugyanis, hanem *kölcsönös kommunikációs összekapcsoltságra, interkonnektivitásra épülő cselekvő óriásgépeket (megamachines)*. Ma, amikor egy néhány száz fős nagyvállalat vagy katonai alakulat teljesítménye játszva felülmúlja egy egykori százezres vagy milliós birodalmi termelő- vagy hadigépezetet, Lewis Mumford metaforája jól használhatónak tűnik a mobiltelefon kultúrája révén megváltozó határfokú „akciós kimenetek” értelmezésére is. Az *átlag internet- és mobilhasználó számtalan kimenet-vezérelt társadalmi csoportba tartozik*: a család „minigépecskéje” mellett a baráti vagy kortárs közösség, a munkahelyi, a szakmai, illetve az ezen keresztül felépülő áttételes társadalmi kapcsolatok egyre kiterjedtebb „megagépezeteibe”. Számu(n)kra a kommunikáció technológiájának forradalma két szinten jelentkezik:

- a cselekedetek sikeresebb összehangolásával elért „nyereségen” keresztül, amely kedvezően változtatja meg a hagyományos közösségi alakzatokra „lefordított” teljesítményt;
- az összekapcsolhatóság új eszközei és új kultúrája révén korábban (koordináció híján) együttműködésre alkalmatlan közösségek cselekvő megagépezetté tétele formájában – vagyis a közösségek mérete felől.

Mindez határozottan mutat egy kiterjesztett cselekvés- és közösségelmélet felé, ráadásul a sürgetés már több mint negyvenéves. Marshall McLuhan *A Gutenberg-galaxis*ban Karl R. Poppert idézve felismeri, hogy az elvont kapcsolatok révén létező modern társadalmakat a csere, illetve az *együttműködés* abroncsolja össze, s mindezt a technológia adottságai aktualizálják.

Most, az elektronikus korban a technológiai eszközeink közötti nagyon is pillanatnyi együttlékezés olyan válságot eredményezett, amely egészen új az emberiség történetében. Kiterjesztett képességeink és érzékeink most a tapasztalás egyedülálló mezőjét hozzák létre, amely megköveteli, hogy ezek a képességek és érzékek kollektívan tudatosá legyenek. Technológiánk, miként személyes érzékeink is kölcsönhatást és arányosulást igényelnek, ami racionális együttélést tesz lehetővé. Amíg technológiánk éppoly lassú volt, mint a kerék, a betűírás vagy a pénz, addig az a tény, hogy ezek különálló, zárt rendszerek voltak, társadalmilag és lélektanilag is kezelhető volt. Ez nem így van manapság, amikor látvány, hang és mozgás egyidejű és globális kiterjedésű. *Emberi funkcióink ilyen kiterjedése közepette e kölcsönhatás éppoly szükségszerűen kollektív* [kiemelés – Z. K. L.], mint egykor a privát és személyes racionalitásunk saját érzékelésünk és értékelésünk – vagy „intelligenciánk”, ahogy valaha nevezték – keretén belül szükségszerűen egyseges volt.¹

A fenti összefüggések számos gyakorlati vizsgálódás felé is elvezetnek (izgalommal várjuk például a megagépezetként felfogott közösségek hatékonyságnövekedés-mérésének szellemes kísérleteit), de a „nincs praktikusabb, mint egy jó elmélet” mottó jegyében ezúttal teoretikus irányba fordulunk. Úgy véljük, a hiányzó fogalmi megragadáshoz a közösség és az információ sajátos „metszéspontján” bukkanhatunk. A „község” és az „információ” kategóriájának mérlegre tétele után ezért bevezetjük az „információközség” kifejezést, áttekintjük tudománytörténeti előzményeit, majd – megelőlegezve az elvégzendő feladatoknak a megoldottnak tekintetteknel jóval számosabb körét – felvázolunk néhány olyan szempontot, amelyek szinte kikényszerítik az információközség alapszerkezetének és mozgásformáinak szisztematikus leírását (erre azonban csak később, e tanulmány folytatásaként vállalkozunk).

¹ Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*, Toronto: University of Toronto Press, 1962. Magyarul: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte* (fordította Kristó Nagy István), Budapest: Trezor, 2001, 17–18. o.

Közösségdefiníciók² és tipológiák üzenete

Se szeri, se száma a különböző közösségmeghatározásoknak és csoportdefinícióknak, amelyek egyetlen, látszólag tautologikus szempontban közősek: tárgyat *minimum két személyből* álló entitásként határozzák meg.³ A csoportmeghatározások túlnyomó többsége egyúttal *kritérium-modellként* épül fel: *minimum két személy akkor és csak akkor közösség, ha kielégíti a csoporttal szemben támasztott követelményeket.*

² Kíváncsiságunk ezúttal a közösség vizsgálatához szükséges kategóriákra, nem pedig a „község mint olyan” ontológiai modelljeire vonatkozik. Marx, Vigotszkij, Wallon és Mead megegyeznek abban, hogy a pszichikum, az én-tudat és a viselkedésszabályozás értelmezésének kulcsa az ember tevékenység szervezte társas-társadalmi mivolta. A „mikortól és miért beszélhetünk közösségről” kérdéseire azonban nem tőlük kapjuk a legjobb válaszokat. Továbbá: noha „csoport” és „község” nem ugyanazt jelentik, mint később majd látható, információs szempontból „emberek más emberektől információháztartásuk tartalma alapján elkülöníthető halmaza” jelentésben kiscsoport, község, nagycsoport és társadalom vizsgálható együtt. A továbbiakban csoport és község fogalmát tehát szinonimaként használjuk. (Ld. még a „társas és kollektív” dichotómiát: Kónya Anikó [bev. és szerk.], *Társas és kollektív* – A Magyar Pszichológiai Társaság XIII. Tudományos Naggyűlésének és vitájának anyaga a *Magyar Pszichológiai Szemle* 1997–1998/5–6. számának 1–255. oldalain.) Ugyanezek a megfontolások igazak, ha a „nép” definícióját keressük. Nép „az a történetileg kialakult embercsoport..., amelyet az jellemez, hogy tagjainak közös a szemiotikai rendszere, hogy tagjai tudatosan megkülönböztetik magukat más népektől és amely csoportnak saját, hosszú időn keresztül tartós önnevezése van ... alakító tényezői a közös leszármazás tudata, közös terület, közös politikai szervezet, közös kultusz, vallás ... de az egész kultúra, beleértve a viseletet, amit az különböztet meg a ruhától, hogy információt közöl viselőjéről.” Róna-Tas András, „A néppé válás az újabb kutatások tükrében”, *Magyar Tudomány*, 1996/4, 409. o.

³ *Ulvendo uluveme Iva babili* (a jó utazáshoz társ kell) – tartja már a bantu közmondás is (idézi Voigt Vilmos *A kaméleon és az Isten felesége. Kelet-afrikai népmesék* című kötet utószavában [Budapest: Európa, 1969], 241. o.), sok hasonló tárgyú állandósult szókapcsolattal jelezvén, hogy létezik egy „ösztönösen kételemű” „népi” községsszemlélet. Az is igaz, hogy bizonyos helyzetekben ez a testetlen és kollektív „bölcesség” hármas szerkezetet érzékel, elég, ha csak a „tres faciunt collegium” típusú szállóigékre gondolunk. Sőt: ennek a megközelítésnek komoly teoretikusai is vannak. A domináló angolszász csoportelméleti irodalomtól eltérően Csepeli György szerint például legkevesebb három egyén szükséges valódi csoportjelenségek produkálásához, minthogy a „személyek alternatíváiban történő választási szabadság” egyedül A, B, és C személyek megléte esetén realizálható (Csepeli György, „Az információ a modern társadalomban”, *Jel-Kép*, 1985/2, 5–11. o). Mindez azt jelenti, hogy Csepelinél sem a közös (interaktív) cselekvés, sem a kommunikáció, sem a későbbiekben felsorolt jellemzők nem elégséges csoportalkotó elemek. A „legkisebb csoport három tagból áll” kiindulópontot természetesen mások is követik – ld. például G. J. Galanes– J. K. Brillhart, *Communicating in Groups: Applications and Skills*, WCB, 1991. – A Biblia nem foglal állást a kérdésben („Azt is mondom nektek: Ha ketten közületek valamiben egyetértenek a földön, és úgy kérik, megkapják mennyei Atyámtól. Ahol ugyanis ketten vagy hárman összegyűlnek a nevemben, ott vagyok közöttük.” – Mt 18,15–20).

A legelfogadottabb szociálpszichológiai elméletek közül Morton Deutsch összegzése például hét megkülönböztető jegy megléte esetén beszél csoportról.⁴

A csoporttagok

1. egy vagy több közös tulajdonsággal rendelkeznek;
2. önmagukat minden mástól megkülönböztethető egységként szemlélik;
3. bizonyos célok és érdekek pozitív kölcsönös összefüggésének tudata él bennük;
4. interakcióban állnak egymással;
5. céljaik egymást kölcsönösen feltételezik, és e célok elérése érdekében együttesen cselekszenek.

A tartósan fennálló társadalmi egységeknél ezenkívül

6. normarendszer alakul ki, amely szabályozza és irányítja a tagok interakcióit;
7. szabályok sora alakul ki, amelyek mindegyike a tagok meghatározott tevékenységeit, kötelezettségeit és jogait feltételezi.

Deutsch kategóriáit átvéve a fenti hét ismérv alapján a szakirodalom három „csoportfokozatot” különít el. Ha legalább az első három jelen van, akkor már csoporttal vagy *kvázi-csoporttal* állunk szemben. A *funkcionális csoportra* öt, a *szervezett csoportra* mind a hét megkülönböztető jegy jellemző.⁵

Érdekes, hogy mennyire hasonlóan írja le a csoportalakulás archetípusát Deutsch

⁴ Morton Deutsch, „A csoport kialakulása”, a *Csoportlélektan* című kötetben (szerkesztette Pataki Ferenc), Budapest: Gondolat, 1980.

⁵ Cartwright és Zander „csoport-minimálrendszere” csak a kifejezések formájában különbözik Deuschétól: náluk négy feltétel szükséges egy csoporthoz. 1. Az egyének egymás jelenlétére ébredjenek; 2. az együttműködésen kívül ne legyen más választásuk; 3. interakció mélyítse el a kölcsönös együttműködés iránti igényt; 4. az egyének ébredjenek tudatára, hogy minden mástól megkülönböztethető egységet képeznek. (D. Cartwright–A. F. Zander [szerk.], *Group Dynamics: Research and Theory*, New York: Harper and Row, 1968). Sherif még rövidebben fogalmaz: „Egy csoport akkor jön létre, amikor a személyeknek egymással kölcsönösen összekapcsolódó cselekvések révén kell megvalósítaniuk egy célt, s ilyenkor társas hierarchiát és sajátos normákat dolgoznak ki.” (M. Sherif–O. J. Harvey–B. J. White– W. R. Hood–C. W. Sherif, *Intergroup Conflict and Cooperation*, Oklahoma: The University Books Exchange Norman, 1961, 212. o.) Tordai Zádor szerint a közösség konstituens tényezői: 1. a közösséget alkotó egyedek maguk és együttesen határozzák meg tevékenységük megosztódását, megosztottságát; 2. az azonosság ténye s az ennek megfelelő tudati forma, az azonosulás; 3. közvetlenség (közvetlen kapcsolat). Lásd Tordai Zádor, „Közösség és illuzórikus közösség”, a szerző *Közösséges emberi dolgok* című kötetében, Budapest: Magvető, 1974. – Nyilvánvaló, hogy a tipológiaelemek számának különbsége abból fakad, hogy melyik szerző mit tart triviálisnak, s így önálló kiemelésre érdemtelennek (a Sherif meghatározásából hiányzó „ébredjenek a személyek egymás tudatára” követelmény kiemelése például valóban felesleges volna, hiszen a „kölcsönösen összekapcsolódó cselekvések” megléte ezt eleve feltételezi).

és Mérei. Deutschnál egy New York-i bérház lakói valamennyien elégedetlenek a ház nyújtotta körülményekkel. Még nem beszélhetünk csoportról: „idegenek egymás számára, ... óvatosan méregetik egymást.” Ahhoz, hogy funkcionáló csoporttá alakuljanak, a közös elégedetlenség felismerése (1) és a körülmények megváltoztatásának szándéka mint közös cél (2) fogja a kölcsönös kapcsolatot kialakítani (3).

Méreinél egy fővárosi téren tartózkodó járókelők halmaza a kiindulópont, amely még nem csoport. Nem lesznek az azzá még akkor sem, ha valamennyi személynek közös szükséglete van (például gyufát akarnak venni). Abban a pillanatban azonban, hogy az üzletét bezárni készülő gyufaárust a vásárolni szándékozók együttes erővel kényszerítik az árusítás folytatására, megjelenik a közös érdek, illetve a közös cél érdekében végzett közös cselekvés. Létrejött a csoport.⁶

Voltaképpen szinte kizárólag abban nincs egyetértés a szerzők között, hogy a fenti kritériumok közül melyiket tartják alapvetőnek. Az interakcionista szerint *a kapcsolat meglétének ténye* (Homans) vagy *a csoport tagjainak egymásról való tudomása* (Hare) a legfontosabb. A behaviorizmus és a *Gestalt*-pszichológia leágazásain az *emocionális interakciók és a kommunikatív aktusok* megléte a csoport létrejöttének alapvető feltétele (Cooley, Bales, Cartwright, Asch, Crutchfield).⁷ Megint mások számára – ahogy azt Tordainál is láttuk – a közös cselekvés ténye, a *praxis*, illetve az egymásról való tudomáson túlmenő *azonosulás* a döntő momentum. Lévi-Straussnál *a kommunikáló* egyének a csoportokat, a kommunikáló egyének és csoportok a társadalmat konstituálják.⁸ A *közös érdeket* egy Arisztotelész-hely és a szociálpszichológus Festinger és Cattel nyomán a politikaelmélet csoportkonceptiói hangsúlyozzák, elsősorban Laski, Bentley és McIver.⁹

A kritériumelméletek módszertani hiányosságai ugyanarra vezethetők vissza: *valamely társadalmi problémátér megragadásához szerkesztik meg a maguk közösség-definícióját ahelyett, hogy egy általános (univerzális) közösségelméletet alkalmaznának speciális esetekre.*

⁶ Mérei Ferenc: „Társadalomlélektan” (1946). Megjelent a szerző *Társ és csoport* című kötetében, Budapest: Akadémiai, 1989, 173. o.

⁷ A felsoroltak áttekintő bemutatását ld. A. V. Petrovskij, „A kollektíva szociálpszichológiai elméletéről”, a Huszár Tibor összeállításában megjelent *Tudomány-közösség-művészet. Szovjet szociológiai tanulmányok* című kötetben, Budapest: Gondolat, 1978, 106–130. o.

⁸ Még tovább megy a Lévi-Strauss által kitaposott ösvényen (Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale deux*, Paris: Plon, 1973) Ferruccio Rossi-Landi, aki szerint a közösség létét és folyamatoságát biztosító társadalmi újratermelés (beleértve az anyagi oldalt is) minden formájában jel-folyamat, amely a nem verbális jelrendszerek bonyolult szövevényében valósul meg. (Ferruccio Rossi-Landi, „A dolgok és a jelek cseréje”, a Hoppál Mihály és Niedermüller Péter szerkesztette *Jelképek-kommunikáció-társadalmi gyakorlat* című kötetben, Budapest: ELTE, 1988, 83–93. o.

⁹ Mancur Olson, Jr., *A kollektív cselekvés logikája*, Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztály, *Szociológiai Füzetek*, 29, 1982.

Ezt a hiányt az sem pótolhatja, hogy a meglévő csoportok, illetve közösségek (történeti) típusainak leírásához és osztályozásához számos másodlagos modell született: ezek szerzői ugyanis látszatra egészen különböző oldalról, de mégis azonos módszertannal gyártották fogalmi szerkezeteiket.

A marxi felosztás a *természetadta (elsőfokú)* közösségek rendszerét (családi-vérségi, lakóhelyi, illetve azonos foglalkozást űzőké) a pénz-, áru- és piaci viszonyok által közvetített *másodfokú* közösségek világával állítja szembe. Ezt a kettősséget képezi le Tönnies híres *Gemeinschaft/Gesellschaft* kategóriapárosa is, amelyben a „lényegakarát” erejével létrehozott természetadta „közösségek” különülnek el a szükségletek kielégítésére irányuló, racionális törekvések által megteremtett „társadalmaktól” (az önmagukat közös jegyek alapján „egységnek” tekintő csoportokat Tönnies „összességnek” nevezte). Később a *primer*, illetve *szekunder közösségek* oppozíciója terjedt el, amelyben a primer (elsőfokú) jelleg a *face to face* kapcsolatokat, a szekunder (másodfokú) jelleg pedig azokat a kapcsolatokat jelzi (Marx téziséát átvéve), amelyekben csak a személyiség egy része vesz részt.¹⁰ Weber a „*társult csoportokat*” állította szembe a „*közösségi csoportokkal*”, ahol a „társas csoportokban vagy társulásokban” a társadalmi cselekvés irányultsága racionálisan motivált érdek-kiegyenlítődéen nyugszik, míg a „közösségi csoportok” a családhoz hasonlóan személyes érzelmeken alapulnak. Egész társadalomtudományi iskolák épülnek a *kiscsoport kontra nagycsoport* oppozícióra, sokszor érdekes történeti fejlődésrajzot kínálva.¹¹

Durván képez le egy másik kettősséget a szociálpszichológia „*formális-informális csoport*” szembeállítására, ahol a formális jelleg az önálló léttel rendelkező társadalmi szervezetbe mint öntőformába tagolódásra, az informalitás pedig a „szabad” szerveződésre utal.¹² Olson *exkluzív-inkluzív közösségi* felosztása a „kollektív jószágok” birtoklásához való viszony alapján osztja ketté a csoportokat: az exklu-

¹⁰ Minderre részletesen ld. Vitányi Iván, „A közösségek elmélete és valósága”, *Valóság*, 1985/7, 1–13. o.

¹¹ Homans kiinduló állítása az, hogy a történelem során a kiscsoportok mindig életképesebbek voltak, mint a nagyok. Spengler és Toynbee érvelésével egybehangozón úgy véli, hogy valamennyi civilizáció (kivéve a mai nyugatit) megbukott, mivel „hiányzott a nagybani kooperáció, amely módot nyújtott volna az ... ismeretek alkalmazására ... a technikai ismeretek jó részét egyszerűen elfelejtették, s a civilizációk visszasüllyedése a 'sötétség birodalmába' a törzsi vagy csoportszintű képletek újratermelődését hozta.” (George C. Homans, *The Human Group*, New York: Harcourt Brace, 1950.)

¹² Ld. Csepeli György, *A szociálpszichológia vázlatja*, Budapest: Múzsák, 1979. A szociálpszichológia (Hyman és Merton nyomán) a szűkebben vett kiscsoporttól való elhatárolás eszközeként használja még a vonatkoztatási csoport kategóriáját is. A szociológia e nagy találmánya – az egyén olyan csoportokhoz viszonyítja magát, amelyekhez nem tartozik – némi önellentmondást hord magában: minek alapján különül el a saját-nem-saját oppozíció, ha a viszonyítás lehetősége egyfajta megélt, cselekvő ismeretre vagy az információs folklor valamely részjelenségére vezethető vissza, a viszonyítás mozzanatával pedig értékközvetítés történik?

zív csoportok hasznuk maximalizálása érdekében csökkenteni igyekeznek a csoport nagyságát, az inkluzív csoportoknál pedig a kollektív javak kínálata és a csoport együttesen bővül.¹³

A *dichotóm modellek* történeti alkalmazásával óvatosan kell bánnunk. Ha kiemeljük őket érvényességi körükből, gyakran azonnal mesterségessé válnak. A legjellemzőbbek a *hatalmi viszonyok* értelmezésével kapcsolatos szerkezetek. A kételemű modellek, amelyek minden meghatározónak érzett társadalmi viszonyt a maguk öntőformáiban képeznek le, képtelenek figyelembe venni a dichotómia-barikád két oldalán állókat összekapcsoló közös mozzanatot, ezért minél inkább ki kívánják terjeszteni magyarázó értéküket (ti. időben és közösségi térben), annál inkább tarthatatlanok lesznek.¹⁴

A közösségek rendszerének megragadására született elméletek nagy része ráadásul az ún. *koncentrikus leírás* (sokszor csak implicit módon megvalósított) módszerére épül. (Belül az egyén-mag, körülötte a tágabb, családi-rokoni közösségek, a lakóhelyi-területi stb. közösségek, a nemzet gyűjtőfogalma, s egy-két áttétel után végül az emberiség.)

Miközben teljesen nyilvánvaló, hogy a csoport nagysága *minősítő elem* (ennek alapján juthatnak el az elemzések a kis- [mikro-] csoporttól az össz-emberi képletig), az már korántsem egyértelmű, hogy ezt milyen *útvonalakkal és struktúrákkal* lehet megtenni. Mindinkább bebizonyosodik, hogy a szimpla *koncentri-*

¹³ Olson, i. m.

¹⁴ A világtörténelem osztályharcok történeteként való (vulgár)marxista vagy romantikus-konzervatív történeti felfogása (ki innen, ki onnan látja a barikádot) még módszertanilag sem tartható. A tőke–munka (kizsákmányoló–kizsákmányolt) opposzió számtalan esetben alkalmazhatatlan, s ahogy a valóságban például az Internacionálé első világháborús csődje megmutatta, másodlagos mozzanattá is visszaszorulhat. Egymással hierarchikus aszimmetriában lévő csoportok tagjai esetében Mérei gyermekkísérletei mutatták ki, hogy a struktúra csúcán álló személy csak megtestesíti a közösség norma-elvárásait, Lugosi pedig a malgas társadalom példáján igazolta meggyőzően, hogy a kétosztatú társadalmi struktúra megteremtése a tradicionális Madagaszkáron korántsem az erőszak erővonalai mentén, hanem sajátos közös érdekek eredőjeként jött létre. (Mérei Ferenc, *Közösségek rejtett hálózata*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1988; Lugosi Győző, „Uralmi elhivatottság, ideológia és propaganda a tradicionális Madagaszkáron”, előadás a Történeti Informatika Műhelykurzuson, 1992 [kézirat]). A hatalmi viszonyok genezisének, funkció-értelmezésének és apológiájának, illetve támadásának mozzanatait a dichotóm felfogások magától értetődő természetességgel mossák egybe. Ugyanakkor figyelemre méltó Marxnak az az okfejtése, amelyben az „alacsonyabb” szintű (elsődleges) közösségek együttes cselekvéseinek a „magasabb” szint (másodlagos, össztársadalmi) össz-cselekvésébe való beolvadásáról ír: ha az elsődleges közösségek közti viszonyok hierarchikusak és/vagy konfliktusosak, akkor magukat az elsődleges közösségeket is döntően ez határozza meg, ahogy például a munkamegosztás kényszerűsége kihat a közösségi formákra. (A „mindenkinek való alárendelés” azt jelenti Marxnál, hogy az egész társadalom közösségi típusú felépítettséggel bír.)

kus leírás a legegyszerűbb történeti kérdésekben is teljesen használhatatlan.¹⁵ A sok különböző típusú közösségbe való tartozás által kirajzolt formák viszont hierarchiába rendeződnek, s gyűjtőkategóriákkal egyre magasabb, egyre elvontabb és egyre kevésbé valóságos szintre emelkednek.¹⁶ S bár látszatra egyre távolodunk a valóságos közösségektől, hogy végül össz-emberi szinten mesterségesse váljon a rendszer, valójában mégsem egyszerű aggregátummal, hanem nagyon is reális közösségi képlettel állunk szemben. Ennek manifeszt megjelenéséhez természetesen össz-emberi szintű közös szükséglet, cél és interakcióforma kellene – a globalizálódás gyorsulása, illetve a természeti környezet pusztításának világméretű veszélyei ezt máris megelőlegezik.¹⁷ Ennek híján is belátható azonban, hogy például a katarzis lényege éppen ennek az össz-emberi minőségnek a tudatára ébredés, az akármilyen partikuláristól (individuális, mikroközösségi, nemzeti stb.) a nembeli (össz-emberi) szintre történő pillanatszerű ugrás élmény-feszültsége által.

Ezeknek az „útvonalaknak”, hierarchiáknak a legnagyobb hiányossága abból fakad, hogy noha teoretikusan túlnyomórészt elismerik, hogy „csoportreakció,

¹⁵ Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne igaza például Eliasnak, amikor koncentrikus ábrában rajzolja le „azt a gondolati modellt, amelyet az emberek szem előtt tartanak, amikor saját maguk és a 'társadalom' viszonyáról elmélkednek” (Norbert Elias, *A szociológia lényege*, Budapest: Napvilág, 1999, 10–11. o.), vagy ne lenne igaza Róna-Tas Andrásnak: „A közös mi-tudat sajátos koncentrikus körökben jelenhet meg ... magába ölelheti a családot, a rokonságot, az alvéget, a falut, a vidéket, az országot, a kontinentet. A mi-csoportoknak ebben a bonyolult, hierarchikus szerkezetében kitüntetett helyet foglalnak el azok a közösségek, amelyeknek tartós önnevezése van”. (Róna-Tas, i. m., i. h.) Annak a logikai szerkezetnek ugyanis, amelyben az emberek szemlélik saját „csoportba tartozásukat”, egyáltalán nem kell egybeesnie avval, ahogyan a tudomány írja le ugyanezt – mi több, éppenhogy ettől a „sugallt” sémától függetlenül kell tudni elméleteket alkotni.

¹⁶ Egy Magyarországon élő szlovák jehovista asztalos közösségattribútumai alapján így például egyfelől az „adott jehovista közösség tagja – a Jehova Tanúi magyarországi közösségének tagja – jehovista – krisztianus – hívő, vallásos ember – ember” útvonalon, másfelől a „három községi asztalos egyike – asztalosok – mesteremberek – fizikai munkát végző emberek – emberek”, vagy a „szlovák – szláv – európai – fehér ember stb.” útvonalon lehet eljutni a legtágabb gyűjtőkategóriához. Ez természetesen bármelyik attribútummal „eljátszható”, akárhány köztes fázissal gyarapítva a láncot.

¹⁷ Ezt persze már McLuhan is látta: „Másképp viszont az, hogy a zárt társadalmak a beszéd, a dob és a fül technikájának a termékei, az elektronikus kor kezdetével elvezet bennünket ahhoz a következtetéshez, hogy az egész emberi nem egyetlen világtörzsbe tömörül.” (McLuhan, i. m. 21. o.) Ld. még: Z. Karvalics László, „A világtársadalom mint információközösség”, a szerző szerkesztette *Neumann Jánostól az internetig* című kötetben, Budapest: Napvilág, 1999, 29–71. o.

csoportlélek, csoporttudat” mint egyén feletti szubsztanciát jelentő elem nem létezik,¹⁸ a gyakorlatban mégis ezt feltételezve építenek rendszert. Amikor ugyanis két vagy több csoportot mint elemi egységet pusztán bizonyos hasonlóságfaktorkok alapján rendeznek egy olyan csoporttá, amelynek ekképpen elemei is csoportok, megfelelnek azokról az alapvető módszertani követelményekről, amelyeket az egyénekből álló csoportok definiálásakor következetesen érvényesítenek (interaktivitás, kommunikáció, azonosságtudat stb.). A valóságban nincsen koncentrikus „csoport – csoportthalmaz – csoportthalmazok aggregátuma – aggregált csoportthalmazok összessége” útvonal – *minden emberi csoportbalépés és -tartozás közvetlenül és direkt formában valósul meg*. Az össz-emberi minőségbe tehát bármifajta útvonal és köztes kategória nélkül azonnal beletartozik az egyén, akárcsak a nemzeti vagy lakóhelyi közösségbe – természetesen attól függően, hogy milyen csoportkritériumokat állítunk fel.

A koncentrikus elméletek további nagy hibája, hogy csak a legkézenfekvőbb közösségi halmazokkal operál, az elméletnek nem tetszőket figyelembe sem veszi. A megszilárdult, tartós közösségi szerkezeteket kedvelve borzadva tekint az ad hoc, alkalmi közösségi formákra – *miféle történeti módszertan lehet az, amelyik nem képes figyelembe venni, hogy minden közösségi forma alkalmi jellegűként indul?*

A koncentrikus elrendezés nem képes lefedni a lehetséges közösségtartományok kapcsolódási módjait és esetleges hierarchiáját. Az aprólékosságával is meggyőző *kontaktometriai vizsgálat* például 16 közösségmetszetet „vesz fel” a kutatóskor, és sokszor még ez is kevésnek bizonyul.¹⁹ De tegyük fel egy pillanatra, hogy elég: egy adott társadalmi körülményegyütttestől függően ezek különböző konfigurációinak megragadásával remélhetünk eleget tenni az igénynek, hogy megtaláljuk a *releváns közösségi mozzanatot* egy folyamat, esemény vagy döntés értelmező elemzésekor.

A hagyományos csoportkritériumokkal való műveletek még nagyobb nehézségeket támasztanak, ha ezeket a *tudás társadalmi természetének, termelésének és újratermelésének* megértéséhez szeretnénk segítségül hívni. Az aktivitás-

¹⁸Természetesen szegényebb lenne a tudománytörténet, ha nem volna olyan iskola, amelyik mégis a „csoportlélek” meglétéből indul ki: Gustave Le Bon magyarul 1913-ban megjelentetett munkája (*A tömegek lélektana. Kultúra és tudomány*, Budapest, 1913) ennek az álláspontnak a nagyívű kifejtése. Mumford „megagépezete” alkalmi metafora (Lewis Mumford, *A gép mítosza*, Budapest: Európa, 1986), Dawkins önző génje módszertani provokáció (Richard Dawkins, *Az önző gén*, Budapest: Gondolat, 1986). Spencer (1887) társadalom-organizmusával az történt, hogy aki komolyan vette, azt szakmai környezete nem vette komolyan (Herbert Spencer, *The Factors of Organic Evolution*, London: Williams & Norgate, 1887). Lovelock, a Gaia-hipotézis szerzője maga haladta meg álláspontját (J. E. Lovelock, *Gaia. A földi élet egy új nézőpontból*, Budapest: Göncöl, 1987).

¹⁹Fonyó Ilona, *A személyközpontú társas mező vizsgálata kontaktometrius explorációval*, bölcsészdoktori értekezés, 1967.

formákkal különösebb nehézség nélkül körülírható közösségi keretekhez képest ugyanis a tudatformákkal való körülírás számtalan buktatót tartalmaz. A tudástermelésben, az információháztartásban beálló változások értelmezéséhez ugyanis elégtelenek a leíró modellek: a dinamikus – történeti – megközelítés számára az egyének és csoportok közti tudásmozgások megragadására van szükség. Ez a szemlélet a közösségekre mint információ-, illetve tudásközvetítő (tároló) rendszerekre tekint, mivel mind az információtermelés, mind a fogyasztás individuális szintű folyamat. Ennek megfelelően közösségkritériumai a következők: *az adott közösségi metszetben szignifikánsan megegyező információs bázis és a közös történeten alapuló közös emlékezet (információőrzés)*. Természetesen ezek tartalmazzák a hagyományos kritériumok egy részét (az információs bázis például magában foglalja a szükségletek, célok felismerését, feltételezi a kommunikabilitást, a közös történet az interakciót stb.)²⁰ Ha ilyen alapon tesszük mérlegre a korábban ismertetett közösségkritériumokat, akkor – legyen szó szabályról, normáról, célról, egymásról való tudásról stb. – ezek közösen birtokolt, adott szinten szervezett információk egyetlen összekapcsolt halmazaként is kezelhetők. A közösségeket felfoghatjuk tehát sajátos információrendszerek letéteményeseiként, egyfajta teauruszként. A következőkben azt szeretnénk igazolni, hogy egy efféle „*információközösség*” nem egyszerűen csak a tudástermelésre alkalmazható, hanem a közösségek korábban hiányolt „*általános*” elméletének is fundamentuma lehet. Nem szünteti meg tehát egyik hagyományos közösségelmélet érvényét sem, csupán speciálissá teszi őket, beépítve azokat saját fogalmi hálójába.

²⁰ A „kölcsonös függés”, az „egymásra irányultság” vagy az egyszerű „kapcsolat” (amelyek a marxi „érintkezésnél” már sűrítettebb terminusok, s amelyeket Elias idézett művének 11. oldalán szinonimaként használ), látszatra megoldja a „befoglaló rendszer” problémáját. Csakhogy az összekapcsoltság tényét megállapítani nem elég az azt aktualizáló lényegi mozzanat(ok) tárgyalása nélkül. Elias például a legelemibb típusnak az „érzelmi valenciát” tartja, ábrájában azt is rajzolja fel, miközben megjegyzi, hogy „másfajta irányultságoknak és emberi kapcsolatoknak, például azoknak, amelyek funkciómegosztáson, szakmai specializáción, törzsi és állami integráción, az azonosulás, az én és az ideálok, a másokkal szembeni ellenséges érzület vagy a nyelvi és gondolati hagyományok közösségén alapulnak, ugyanilyen szerepük van” (uo.). Jól látható, hogy az a kategória, amely valamennyi „kapcsolattípus” közös tartalmát írja le, nem azonos magának a „kapcsolatnak” a kategóriájával.

Információs alakzatok és közösségek

„Valamennyien, akik megjártuk Rómát, belső, titkos szövetségben élünk. Sohasem hallottunk egymásról, s mégis, mint valami különös szekta tagjai, akikben a dolgok új jelentése világosodott meg, eltéphetetlenül összetartozunk.“
(Berczeli A. Károly, 1943)²¹

Szabályközösség, normaközösség, cél-közösség – komolyan véve a kritérium-elméleteket, ilyen szószerkezeteket kellene gyártanunk, leképezve a mögöttük álló valóságos entitásokat. Akik ugyanazon szabályok ismeretének birtokában cselekszenek, bizonyosan leírhatók *egyfajta* közösségként – és ez abban a pillanatban elég egyértelművé válik, amikor *az adott szabály ismeretének hiányát eltérő viselkedés-mintázat formájában* érzékeljük. Az is belátható, hogy – mivel az eseti viselkedésre, illetve a mögötte álló egyedi döntésekre situációtól függően gyakorta több szabály összetett együttesének „eredőjeként” kell tekintenünk – ugyanez az egyszerű képlet bonyolultabban szervezett szabályegyüttesek esetén is érvényes lehet, csak éppen ebben az esetben „szabályok ugyanazon kombinációjának” megléte helyettesíti a „szabályt”. Léteznek természetesen olyan komplexumok is, amelyek egyszerre tartalmaznak szabályokat és más jellegű input tartalmakat: ismereteket, vélekedéseket, háttértudást, megoldást biztosítani képes jártasságot. Szükségesnek látszik tehát, hogy legyen „gyűjtő-megnevezése” mindazon elemi és összetett tartalmaknak, amelyek gondolkodásunkat és viselkedésünket együttesen határozzák meg.

A következőkben erre az „*információs alakzat*”²² kifejezést alkalmazzuk. Úgy véljük, a hasonló értelemben használt *séma*, *modul* vagy *mintázat* (*pattern*) ter-

²¹ Idézi: P. Szűcs Julianna, *A Római Iskola*, Budapest: Corvina, 1987. Jelen szöveg gondozása közben jártam Niklán, a Berzsényi-emlékházban, s a kiállított kéziratok között döbbenetesen fedeztem fel Berczeli gondolatának „negatív lenyomatát” Takáts Gyula Berzsényihez, cím nélkül írt 1948. júniusi, páros jegyzésű (Nikla-Fonyód) versében: „Türcsi lovad nyergébe, ha ültél, messze tekintve, / s gyertyád fényin is ez lebegett, s Rómát sose láttad...”

²² Az alakzat angol megfelelőjeként leginkább közeleink a *set*, illetve a *settings* tűnik használhatónak. A *set* a probléma mély halmazelméleti beágyazódására is utal, a *settings* viszont Seymour B. Sarason könyve (*The Creation of Settings and the Future Societies*, London: Jossey-Bass, 1989) óta nagyon hasonló – igaz, az információs mozzanatot nélkülöző – közösségi dimenzióban is használatos. („... creation of settings: it referred to any instance when two or more people [kiemelés tőlem – Z. K. L.] come together in new and sustained relationship to achieve certain goals.”) Sarason közösségtipológiája is a legkisebb diádokkal (kételemű közösségekkel, mint például a házasság) indul, hogy aztán még a mumfordi megagápezet is felülmúló óriás-alakzatokig (például a forradalmak által kialakított új együttműködési módokig, illetve az új társadalmakig) jusson. A kettő között pedig az alakzatok elképesztő változatossága („a fantastic array of types of new settings”) található. Sarason *settings*-fogalma vélhetőleg azért nem tudott nagyobb „karriert” befutni, mert formálisan és ötletlenül alkalmazza – nála az „intézményesedés” mechanikus mozzanata a „gyűjtőkategória”.

minusoknál átfogóbb és általánosabb értelme ezt kifejezetten követeli²³ – a felsorolt változatok ugyanis mind *speciális* információs alakzatokat definiálnak.²⁴

Hasonló megfontolásból – legalábbis ebben a problématerben – száműzni kívánjuk a szótárból az *információ/tudás*, illetve az *információ/tudás/bölcsesség* kategóriáinak keresztdefiníciókra, illetve koncentrikus „befoglalásokra” épülő rendszerét. Miközben értékelnünk kell a tudás információ felőli meghatározásának eleganciáját (ti. hogy a tudás nem más, mint kontextusba helyezett információ – ahogy azt Nyíri Kristóf következetesen képviseli), és a kognitív képességek rendszerének „továbbírhatóságára” vonatkozó állításokat (ti. hogy létezik valami, a Tudásnál is átfogóbb kategória²⁵) is, észre kell vennünk, hogy ez a fogalmi tengely végtelenül leszűkítő. Érvényességi köre teljesen alkalmatlan a különböző modalitások, sémacsoportok, viszonyok és kognitív műveletek összetett, formagazdag világának leíró értelmezéséhez. Nem több tehát, mint metafora, amellyel szellemesen megragadható egy összefüggés, de nem építhető belőle szisztematikus fogalmi rendszer, amelyből súlyos elméletek nyerhetnek erőt.

Igaz, ameddig az agykutatás, a neurobiológia és a kognitív pszichológia a műveleti lokalizációkon túlmenően nem ad megfelelő folyamatmodelleket és leírásokat az idegrendszer működésének morfológiai és funkcionális egységeiről (ti. hogy miképpen is szerveződik az információnak nevezett entitás, amikor kognitív „művelet” zajlik, fizikailag [biokémiai] pontosan mi is megy végbe, mi az információőrzés/az emlékezet elve és topológiája, milyen anyagi struktúrák hordozzák az elemek közti kapcsolatot stb.), addig *minden fogalmi tengely csak „fekete doboz” jellegű lehet*. Az információs alakzat jellegzetesen „fekete doboz” jellegű fogalom, mivel minden, elemi információs egységekből felépülő származtatott, illetve összetett struktúrára alkalmazható, ellentétben azokkal a kifejezésekkel, amelyek csak *valamilyen* információs alakzatot építik kifejtésükbe.

Ha ilyen módon helyezzük nagyító alá a társadalomelmélet-történeti hagyományt, jól látszik, hogy információs alakzatok tucatjairól írták már le azonos módon azok közösségképző (konstituáló) mivoltát.

²³ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ne kellene elvégezni ezeknek a fogalmaknak a részletekbe menő, összehasonlító elemzését.

²⁴ A különböző információs alakzatok vizsgálatának részben analógia-termelésre, részben szerves „nyersanyag”-képzésre szolgáló kútforrása jó ideje a nyelvészet. A szavak/elemi jelentések és a szó szerkezetek (nyelvi alakzatok, trópusok)/összetett jelentések párosa például jól vizsgálhatóvá teszi az egyik szerveződési/hierarchia-mintázatot, ekképpen speciális mivoltában egyúttal segít az általános összefüggések feltérképezésében is.

²⁵ Amint erre T. S. Eliot *bon mot*-jának (az információban elvesző tudás és a tudásban elvesző bölcsesség) megszületése óta nem is szűnnek meg figyelmeztetni a frissen felfedezett költői sorok mélységétől megmámorosodó gondolkodók.

Az alábbi, rögtönzött gyűjtemény nemcsak azt igazolja, hogy a hivatkozott szerzők túlnyomó része saját vizsgálódásának részeként jutott el valamely alakzat megnevezéséhez, hanem azt is, hogy a fogalmi megragadás „szintaxisát” valamennyien ugyanúgy látták. Nem a közösségek felől, információháztartásuk adott, jellegzetes darabjának izolálásával közelítettek ugyanis, hanem pontosan fordítva, az adott információs alakzat köré szerveződő közösségi képlet keresésével. A „-közösség” utótagú szószerkezetek világa ezért módszertanilag ugyanabba az irányba mutat, ugyanannak a megközelítésmódnak az eredménye, még ha a szerzők egészen különböző okok miatt és eltérő diskurzusokban használták is őket.

Táblázat: Az információközösség fogalmának előzményeiből²⁶

KATEGÓRIA	SZERZŐ	IDÉZET
KULTÚRKÖZÖSSÉG	Weber (1912)	„Milyen értelemben áll fönn – ha egyáltalán fönnáll – ‘kulturközösség’ egy ország arisztokráciája és proletariátusa között?”
	Holenstein (1995)	„Minden kultúra egy sor részkultúrára (szubkultúrára) oszlik, olyan határvonalak mentén, amelyeknek közvetlenül semmi közük az adott kultúrához magához: mint pl.

²⁶ A táblázatban közölt idézetek forrásai, sorrendben: Max Weber, „Diskussionsreden auf dem Deutschen Soziologentag in Berlin 1912”, a *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik* című kötetben (Tübingen: 1924), a 487. oldalon; Elmar Holenstein, „Összehasonlító kultúrfilozófia”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1995/6, 976–1004. o.; Józsa Péter, *Kulturális blokkok Budapesten*, Népművelési Intézet, 1977; a Fleck-idézetet lásd Nyíri Kristóf, „Társastudat: a szociologizáló ismeretelmélet gyökereihez”, a szerző *Keresztút* című kötetében, Budapest: Kelenföld, 1989, 46–65. o.; Mannheim Károly, „A kultúraszociológiai megismerés sajátosságairól”, a szerzőnek *A gondolkodás strukturái. Kultúraszociológiai tanulmányok* című kötetében (Budapest: Atlantisz, 1995, 60–63. o.); J. J. Gumperz 1968-as írását: „The Speech Community” lásd a szerzőnek a *Language in Social Groups* című kötetében (Stanford University Press, 1971); D. H. Hymes, *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974; G. Böhme-W. van den Daele-R. Hohlfeld „‘Finalisierung’ revisited” című írását, amely a Böhme és mások szerkesztette *Die gesellschaftliche Orientierung des wissenschaftlichen Fortschritts* című kötetben olvasható (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1978, 195–250. o.) idézi G. Frederichs a „Risk research – a ‘problem community’ and its role in society” című írásában (ez utóbbit lásd a J. Conrad szerkesztette *Society, technology and risk assessment* című kötetben: London: Academic Press, 1980, 123–131. o.); Loren E. Lomasky, *Persons, Rights and the Moral Community*, Oxford: Oxford University Press, 1987; Douglas G. Haring (összeáll., szerk.), *Personal Character and Cultural Milieu*, Syracuse University Press, 1956; Konrád György, „Mesék vagyunk mindannyian”, *Kritika*, 1998/12, 12. o. – Lomasky egyébként az a szerző, aki visszatérően hangsúlyozza: a közösség erkölce (*community moral*) nem azonos az erkölcsközösséggel (*moral community*).

KATEGÓRIA	SZERZŐ	IDÉZET
KULTURÁLIS BLOKK	Józsa (1976)	<p>az életkor, a nem, a foglalkozás, a státus, a réteg, a régiók és fejlődési törvények ... [miközben] ugyanazon társadalmi réteg összehasonlító természetes életkörülményei, túl egy adott kultúra határain, helyenként olyan közös tényezőket mutatnak fel, amelyben az egyik nyelvi és kultúrközösség más rétegei nem osztoznak.”</p> <p>„...az emberek értékválasztásaiban, ízlésítéleteiben jól körvonalazható kulturális blokkok mutathatók ki: azok, akik bizonyos könyveket olvasnak, más filmeket néznek és máshogy is értelmezik őket, mint tőlük különböző ízlésnormák követői: az ítéletek rendszert alkotnak, s más-más rendszer szerint ‘működnek’ a társadalom különböző csoportjai.”</p>
Gondatalközösség/ Denkgesellschaft	Fleck	<p>„...olyan személyek közössége, akik ‘valamely gondolati terület, meghatározott tudásállapot vagy kultúrállapot’ hordozói. A kreatív szakember a különböző gondolati kollektíváknak, valamint az eszmék különböző fejlődési vonalainak megszemélyesített kereszteződési pontja.”</p>
Élményközösség	Mannheim	<p>„Az egyén élménykészletének nagy része közös más egyénékével ... bizonyos tartalmakat e közös élményszakaszok függvényében ragadunk meg.”</p>
Beszélőközösség/ Speech community²⁷	Gumperz (1971)	<p>„Bármely embercsoport, amelyet verbális jelek közös halmazának segítségével bonyolított rendszeres és gyakori interakció jellemez, és amelyet hasonló csoportoktól a nyelv használatában mutatkozó jelentős különbségek választanak el. A viszonylagos tartósságot mutató csoportok legnagyobb része, legyenek azok közvetlen kontaktusokkal összekapcsolt kis társaságok, modern, kisebb alrégiókra bontható nemzetek, vagy akár foglalkozási egyesületek, vagy szomszédsági kompániák, kezelhetők beszélőközösségekként...”</p>

²⁷ A beszélőközösség kifejezést Bloomfield használta 1933-ban. Erre (valamint a Gumperz- és Hymes-idézetek forrására) ld. Ronald Wardhaugh, *Szociolingvisztika* (V. fej.: „Beszélőközösségek”), Budapest: Osiris-Századvég, 1995.

KATEGÓRIA	SZERŐ	IDÉZET
Beszélőközösség/ Speech community	Hymes (1974)	„Helyi egység, amelyet tagjai számára a közös hely és az elsődleges interakció jellemez ... egy egyénnek egyidejűleg több beszélőközösséghez kell tartoznia...”
Problémaközösség/ Problem community	Böhme et al. (1978)	„a tudományos közösségek növekedése már nem a tudományos kutatási programokon, hanem problémakapcsolatokon alapul ... A közös 'problémamező' [<i>problem field</i>] a tudományos nyilvánosság partikuláris formájából válik ki, ... tagjai számára tudományuknak az akadémiai kultúrán kívül eső referenciaszemélyeket teremt...”
Erkölcsközösség/ Moral community	Lomasky (1987)	„Amiként a nyelvközösségen belül fejlődik és virágzik a nyelv (önkéntes akadémiai előírások hiányában is), ugyanúgy fejlődik és virágzik a jogok közösségi szintű koncepciója (a kormányzat fellépése nélkül is)...”
Gyakorlatközösség/ Community of practice		„A kilencvenes évek elején vették észre a Xerox Research on Learning nevű intézetének kutatói, hogy cégük műszerészei nem az útmutatók, szabványok, oktatási csomagok és egyéb segédletek, hanem saját informális eszmecseréik, ebédlői beszélgetéseik alapján tudták cserélni és fejleszteni azt a tudást, amelynek segítségével képesek voltak a rendszerhibák megszüntetésére. A gyakorlatközösségnek elnevezett, társas tudáskezelő rendszerekre emlékeztető belső hálózatok szinte mindenütt akadnak, de – ésszerű határok mellett – mostanra vált lehetővé az erőforrásként való tudatos hasznosításuk.”
Tudásközösség/ Knowledge community		A 40 ezer alkalmazottat foglalkoztató számítógépes tanácsadó cég, a CSC több mint 500 „tudásközösséget” (knowledge communities) hozott létre adott kérdéskörök specialistáiból, gyakorló szakemberekből. Ezek a tudásközösségek kezdték el terelgetni a személyes tudás és tapasztalat formájában megjelenő hallgatólagos tudás áramát, szervezeti és földrajzi határokon keresztül. A CSC dolgozói számára ugyanakkor az explicit tudás gyors és hatékony megszerzését biztosító tudáskörnyezetet (<i>knowledge environment</i>) is kiépítettek a világ különböző pontjain. A mintegy 300 adatközpont a legjobb gyakorlatokat, a projektek tanulságait összegző feljegyzéseket, az újrahasználatos eredményeket és módszereket, a tudás forrásának közös készletét tartalmazza.

KATEGÓRIA	SZERZŐ	IDÉZET
Vízióközösség	Haring (1956)	„Az omahák között olyan társaságok alakultak ki, amelyeket az ugyanolyan tárgyról vizionáló férfiak alkottak. Azt is gondolták ..., hogy ugyanannak a dolognak a látványa mögött az adott emberek természetének közös mozzanatai lehettek fel, ezért köztük sajátos testvériség létezett.”
Meseközösség	Konrád (1998)	„Ego sum fabula. Mi egyéb lennék, mint a múltam, az emlékeim? Mi tartja össze a közösségeket? Mi tartja össze a vallásokat és a családokat, a nemzeteket és a pártokat? A közös mese, az, amit olvasunk, amit tanítanak nekünk, amit hallunk úton-útfélen, ha kinyitjuk a rádiót, és amiről a családi asztal mellett vagy a kocsmában beszélnek, no meg amihez művelődésünk stílusával, csápjáival hozzáférünk.”

És a sor még hosszan folytatható volna, Nyíri hagyományközösségével, Assmann emlék-közösségével, Hámori kockázatközösségével, a mind népszerűbb „identitásközösséggel” – gyakorlatilag nincs olyan információs alakzat, amelyik ne kívánná magához vonzani azoknak az embereknek a csoportját, amelyek ennek az alakzatnak a birtoklásában közösek. Ez a közösség azonban nem általános, hanem konkrét információkra épül. Nincs általános „élményközösség”, hanem születnek és fennmaradnak adott élmények közösségei, milliárdszám. A fejezet elején közölt idézet nyomán így válik valóságossá „a Rómát megjártak” élményközössége, az ugyanazon színházi előadás nézői által formált ad hoc élményközösség, az azonos könyve(ke)t olvasók vagy az ugyanazon tanárhoz járók csoportja.²⁸

Mielőtt azonban ennek megfelelően megpróbálkoznánk az „információközösségek” (adott információs alakzatok közös birtoklása révén meghatározott emberi csoportok) általános leírásával, ki kell térnünk a „közösnek” tartott információk azonosságának (illetve „beazonosíthatóságának”) kérdésére.

²⁸ Kolléganóm meséli: „Soha nem értettem, miért érzek megmagyarázhatatlan rokonságot, szellemi hasonlatosságot a *Hócipő* egyik állandó szerzőjével, Trunkó Barnabással, miért van az, hogy írásai annyira tetszenek, olyan közel állnak hozzám. Aztán egyszer csak kiderült: egyik esedékes szatirikus írásában valakit éppen egy helyesírási hibával kapcsolatban ‘cikizett’, amikor valami olyasmit talált mondani, hogy ‘Nemesváry tanár úr biztos egy nagy karót adott volna...’ Helyére került minden: Nemesváry tanár úr az osztályfőnököm volt, akinek nagy szerep jutott gondolkodásom – és ezek szerint mások gondolkodásának – formálásában.” (Szőke Márta, 1997. február 27.) – Elgondolkodtató, hogy egy „nagy” pedagógusegyéniség nyomán hogyan szaporodhatnak el azok a „kópiák”, „mintázatok”, amelyek lényegében egymástól függetlenül alkotnak valami közöset, s válnak sokszorosíthatóvá.

Az információk közös mivoltáról és azonosságáról

„Az emberiséggé alakulás valójában akkor következik majd be, amikor meglesz a lehetőség arra, hogy egy és ugyanabban a pillanatban minden ember ugyanazt lássa, hallja, érezze és tanulja.”

(Abraham A. Moles)²⁹

A lírikus és a szociálpszichológus gyakorta rácsodálkozik arra a tényre, hogy „minden ember önálló világ”, vagyis érzéseiben, döntéseiben, viselkedésében egyedi és megismételhetetlen. Ahogy a szorgalmas gének az arcokat, úgy az ismereteink és döntéseink alapját alkotó élethelyzetek és háttértudások komplex rendszere (másoknál: a mémek, a „kultúrgének”) a „mentális univerzumokat is” különbözővé formálják.

Információközösségi szempontból mindez indifferens, hiszen nem az „univerzumok” különbözősége érdeklí, hanem éppenséggel az alacsonyabb szerveződési egységek (az „információs alakzatok”) közös mivoltára kérdez rá. A hasonlatnál maradva: naprendszerek, bolygók, kontinensek vagy mozgási törvényszerűségek azonossága, egybevágósága válik érdekessé. Hogyan lehet azonban valami azonos – teszik fel gyakorta a kérdést –, ha fizikailag különböző egyedisége van? A percepciós apparátusok teljesítménykülönbségei és a mindenkori érzékelési pozíciók eltérése (ti. nem lehet egyszerre ugyanott, ugyanúgy két ember) már a közösnek gondolt elemi információ azonosságát is megkérdőjelezi, és akkor még nem is beszéltünk az egyre bonyolultabban szervezett, egyre több áttélt tartalmazó fogalmi absztrakciókról... Minek alapján állíthatjuk tehát, hogy ugyanaz az információ (vagy információs alakzat) közös? Vagy másképpen: honnan tudjuk, hogy az akár látszatra ugyanolyan dolognak a jelentése is azonos?

Még szerencse, hogy az információtudomány hűséges útitársa, a nyelvészet már jó ideje küszködik a maga szűkebb világában ugyanezekkel a kérdésekkel, és – úgy tűnik – sikerrel meg is oldotta őket. A beszéd illékony közegében a jelentések azonossága (nem állandósága!) sokféleképpen biztosítható, és az elkerülhetetlen félrehallások, félreértések vagy félreértelmezések ellenére éppen ettől „működik” bármilyen kommunikáció.

A sokszorosan igazolt felismerés jelentősége messze túlnő a nyelvészet határain – jól igazolja mindezt a képi kommunikáció és az evolúcióbiológia kutatóitól

²⁹ Lásd: „Az adatközlés tudománya” *Az atomkor enciklopédiája* című könyv (Budapest: Gondolat, 1967) II. kötetének 11. oldalán, idézi: Licskó György, „Az emberi kapcsolatok, viszonyok és a személyiség jövője” című tanulmányában, amely a Gábor Éva szerkesztette *A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig. Tanulmányok a jövő kutatás témaköréből* című kötet (Budapest: Gondolat, 1976) 130-152. oldalán olvasható.

választott két idézet, amelyben Ivins a „szimbolikus egyenrangúság” kimondását, Maynard Smith pedig a „másolások után is változatlan üzenetek” fogalmát építi a nyelv valóságára.

...bármely kinyomtatott szót számtalan módon lehet ejteni... (tájszólások). Ennek következtében a beszélő által kiejtett hangok a beszédhangok tágas osztályának reprezentatív tagjai csupán, amelyeket a köztük meglévő minden tényleges különbözőség ellenére szimbolikusan egyenrangúnak tekintünk.³⁰

...minden elfogadhatóan működőképes kommunikációs rendszer digitális jellegű, minthogy ... a kismértékű változások nem hamisítják meg az üzenetet. Az angolok például nem egyformán ejtik a CAT (macska) szót, de ha az eltérés nem túl nagy, a CAT-et senki nem hallja COT-nak (kunyhó). Ha a szavak jelentése valamilyen folytonos változó értékén alapulna, az üzenet minden másolás alkalmával némiképp megváltozna.³¹

A kérdés látszatra hasonlóképpen vetődik fel a tárgyiasított információk esetében. Az azonosság mind a szöveg, mind a kép, mind a hang esetében megismételhetőséget, illetve pontos reprodukálhatóságot jelent. Csak vigyázzunk, nehogy ránk is átragadjon McLuhan ez irányú lelkesedése, aki mindennek „a tudás, a gondolkodás, a tudomány és a technika legkülönfélébb válfajaira” gyakorolt „felbecsülhetetlen hatásáról” beszél, a pontosan megismételhető képet „a tudásátadás új, szabadabb és demokratikusabb módjának” nevezve.³²

Itt azonban el kell időznünk egy-két, különösen fontos részlet körül.

Először is: a képek és a szöveg hordozzák az információt, de ők maguk pusztán adott módon kódolt jelek. Információvá akkor lesznek ismét, amikor elsajátításuk révén emberi fejekbe kerülnek. Mindez azt is jelenti, hogy a jelek azonossága (a szöveg vagy a kép pontos megismételhetősége) önmagában semmilyen többletet nem hordoz az információk közössége szempontjából, pusztán egy dramaturgiai lépéssel „eltolja” a jelentések azonosságának kiinduló problémáját.

Másodszor: azzal, hogy a rögzítettség miatt a jelfolyammá lett információs alakzatok elszakadnak a metakommunikációt, visszakérdezést, pontosítást, kiegészítő értelmezést mozgósítani képes *in situ* információcserétől, sokkal élesebb-

³⁰ William M. Ivins, Jr., *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció* (ford. Lugosi Lugo László), Budapest: Enciklopédia, 2001, 38. o.

³¹ John Maynard Smith, *Kulcskérdések a biológiában*, Budapest: Gondolat, 1990.

³² Ld. McLuhan, i. m. 94–96. o. A pontos megismételhetőség forradalmának bemutatásakor McLuhan Ivinsét is idézi: „Nem túlzás kijelenteni, hogy az írás feltalálása óta a pontosan megismételhető nyomtatott kép volt a leglényegesebb találmány.”

ben vetődik fel a jól ismert kérdés: az információk egyfajta „felszíni azonossága” nem vész-e el azáltal, hogy azonos információkat különböző „befogadók” fejében lévő teljesen más alakzatok transzformálnak tovább, vagy akár szélsőségesen eltérő feldolgozó sémákba illesztenek bele. (Sőt: a „visszaolvasást”, illetve az értelmezést segítő kódok hiányában a jelfolyam akár jelentéstelen is lehet – ha nem ismerjük az adott vizuális szimbólumot vagy a nyelvet, amelyen a szöveg íródott.)

A transzformációs apparátusok különbségét az információközösségek elméletének kezelnie kell – és viszonylag kézenfekvő módon kezeli is. Minden jelfolyam és minden közlés „mélységben” tagolt.³³ A Tolsztojt olvasó tapasztalt russzista – háttérismeretei okán – egészen más kontextusokba helyezi az adott novellát, mint az ifjú középiskolás, aki egyszerre ismerkedik az étellel, az irodalommal, a világgal és önmagával. A russzista számtalan információs alakzatot termel tehát, amelyek révén nem képződik információközösség a szépreményű gimnazistával. Van azonban egy olyan tartomány (a cselekmény és bizonyos nevek ismerete, egy dramaturgiai megoldás alkalmazásának felismerése stb.), ahol mégis létrejön az azonos (elemi) alakzatok közössége, és a két olvasó (és „később” az adott novella valamennyi olvasója) mégiscsak egyetlen információközösségbe „fagy bele”. Ennek a kételemű közösségnek az információs kiterjedése nagyjából pontosan annyival nő, mint amennyit az általuk már korábban is közösként birtokolt információs alakzatokhoz a frissen szerzett „szimbolikusan egyenrangú” élmény hozzátesz. A transzformációs apparátusok különbségéből tehát mindössze az következik, hogy a belépő új információs „csomagok” egyszerű kumuláció helyett az érintettek sokféle, különböző méretű és egymást részben metsző információközösségeinek változásaihoz járulnak hozzá.

Harmadszor: a reprodukálhatóság igazi forradalma valójában nem az információkezelés, illetve használat új paradigmája, hanem a közösségi funkciók és az információk közössé tételén keresztül megnövelt közösségméretek felől bomlik ki.

A kéziratos másoláshoz képest a nyomtatás például kétségkívül a szöveg hagyomány sztenderdizálódását és ezen keresztül az ismeretek egymásra épülésének és a megismerés nagy kalandjának új peremfeltételeit teremti meg. A meg-rázó erejű váltás mégis abból fakad, hogy a közvetlen fizikai érintkezés kalodájából kiszakadva ugyanazok az információs alakzatok a jelközvetítés révén egyre nagyobb számban kerülnek be a transzformáló apparátusokba – az emberi fejekbe. Azzal ugyanis, hogy a kéziratos kultúra átlagosan néhány száz (az egyetemi scriptoriumok tömegtermelése révén maximum néhány tízezres) felhasználói

³³ Kosztolányi bolgár kalauza nem képez információközösséget az író-narrátorral a megértett nyelvi kifejezés szintjén – de képez a köztük ad hoc kialakult személyes szituáció elemeinek közös érzékelésével, illetve a lélek szavakkal nehezen kifejezhető örvényeinek gesztusnyelvi „lefordíthatósága” révén.

darabszáma helyett egy csapásra milliós információközösségi nagyságrendekre ugrunk, drámai változások állnak be a nagy megoldó értékű új információk képződésének esélyére nézve, de még nagyobbak az azonos információs alakzatok birtoklásában közös, mind nagyobb méretű csoportok cselekedeteinek összehangolhatóságában.

A kommunikáció technológiájának forradalma a mennyiségi paraméterek (átviteli gyorsaság, átvitt egységnyi jelmennyiség, ár/teljesítmény, védhetőség) megnövelésével ugyanis csak kullog az információközösségek méretének megnövekedése mögött. Adott ismeretek és adott jelentések „nyelvként” felfogott szétterjedése adja ugyanis a minőségi alapot ahhoz, hogy legyen, amit a kölcsönös összekapcsolódás (az interkonnektivitás) aktualizálhat. Az igény a hatékony kommunikációra attól támad fel, hogy van mit és miért eljuttatni egyre táguló információközösségi tartományokba. (Ebből a szempontból például a mai napig nem nyerte el méltó helyét³⁴ az információtörténelem színpadán a könyvek átlagosan néhány ezres példányszámához képest a modern tömegsajtó által elért elkeszesztő, milliós példányszámok világa. A merítése, témaválasztása, nyelvezete miatt egyre nagyobb tömegekhez eljutó és emiatt egyre nagyobb információközösségeket produkáló tömegsajtó egyúttal a sokszorosított kép számára is új távlatokat nyit, hogy aztán a televízió forradalmával új nagyságrendekig, a milliárdos információközösségig jussunk el.

Azt már korábban, a közösségek kritérium-elméleteinél is láttuk, hogy az adott információk közös birtoklásának tényére vonatkozó tudás nem feltétele az információközösségi minőség tételezhetőségének:³⁵ az akkor is létezik, ha tagjai mindezt nem tudatosítják is. Ezzel azonban ahhoz az állításhoz jutunk, hogy az

³⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy erre a mozzanatra is Nyíri Kristóf figyel fel először, amikor Benedict Andersont idézi a világtörténet előző nagy rendszerszintű közösségfejlődési szakaszának, az elvontanszimbolikusan értelmezhető „nemzeti” közösség kialakulásának (illetve a „nemzet” „imaginárius” voltának) elemzésekor. A reggeli napilap olvasásakor ti. „minden olvasó tudatában van annak, hogy az általa tartott ceremóniához hasonlóan ugyanabban az időben ezrek (vagy milliók) végeznek, akiknek létezéséről meg van győződve, de akiknek kilétéről a leghalványabb fogalma sincs”. Nyíri Kristóf, „Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában”, *Magyar Tudomány*, 1998/11, 1286–1297. o.

³⁵ A társadalomkutatók közül az eddigi leletek alapján talán J. H. Fichter volt az, aki ennek az összefüggésnek leginkább hangot adott, kifejtve, hogy korántsem szükséges egy csoport esetében, hogy tagjai ismerjék egymást. Lásd: J. H. Fichter, *Sociology*, University of Chicago Press, 1957.

³⁶ Az információkészlet közös elemei között leggyakrabban az emberi faj biológiai-morfológiai azonosságaira épülő, az ezekből is levezethető viselkedési-problémamegoldási módokból fakadó, valamint a (természeti) környezet univerzálisnak tekinthető jellemzőihez igazodó információs alakzatokat említik, az „egyetemes” nyelvi kompetencia és a sztenderd „gesztusnyelvi” mozzanatok (mosoly, nevetés, sírás stb.) mellett. Az emberiség szellemi értelemben felfogott egységének támogatása a „világnyelv”-törekvéseknek is implicit kiindulópontja: Platón még csak ironizál, hogy egy közös nyelvel az isten mennyivel jobbat tett volna az emberiségnek, Galenus azonban – gyakorlati szakember

információközösségként felfogott emberiség ténylegesen „működő” kategória az antropogenezis első pillanataitól fogva, hiszen az emberként való létezésnek számos olyan attribútuma van, amely a kulturális, földrajzi, időbeli, életmódbeli és más társadalmi-környezeti peremfeltételek szélsőséges eltérései esetén is univerzáléként eredményezi közös információs alakzatok (reflektálatlan) birtoklását, köztük éppen a más törzsi-társadalmi csoportok ismeretében „gyűjtőkategóriaként” megalkotott „emberiség” fogalmát.³⁶

Gills és Gunder-Frank nagyívű tanulmánya azzal erősíti meg ezt a gondolati építményt, hogy kezdettől fogva összekapcsolt világregndszerben élnek tartja a különböző korai kultúrákat a kereskedelmi utakkal összekötő gazdasági (és információs) óriás-alakzatként összefogó emberiséget.³⁷

Az az állítás ugyanakkor, hogy egyre inkább „léteznek mindenki által közösen birtokolt információk”, korántsem azonos azzal az állítással, hogy mindez „egységes világkultúrát” eredményezne. Bös és Stegbauer³⁸ úgy véli, hogy az internet például csak a hagyományos kommunikáció határainak kitolása, nem pedig megszüntetése, s ekképpen nem hoz létre minőségi változást, globalitás helyett éppen a kulturális minták heterogenitását erősíti. Csakhogy a határok kitolása néhány információ esetében elér egy kritikus közösségi küszöböt, s a határok további toródása automatikusan egyre több közösen birtokolt információ meglétét eredményezi. Mikor csapnak át az egyre komplexebb közös információs alakzatok egy új kulturális minőségbe? Nehéz megmondani.³⁹ Mindenesetre a globális információközösséggel létrejövő új kulturális állapot nem felváltja a lokális kultúrákat, hanem azok mellé lép, és egészében hosszú ideig jóval szegényebb marad bármelyik lokális kultúránál.

lévén – már jeltervezetet dolgoz ki különböző nyelvű emberek kommunikációjának lehetővé tételére. A globális információközösség felé való mozgásra közel száz évvel ezelőtt ráérezett Jászi Viktor jogakadémiai tanár, aki 1904-es, „Kollektív lélek” című tanulmányában (amelyet a *Husadik Században* való megjelenést követően Politzer Zsigmond és Fia tartott érdemesnek újrakiadásra) mintegy „megjósolja” a sajátos állapot közelgő bekövetkezését. „A modern civilizáció a közlekedés nagy fejlődésével a közösségi intézmények demokratizálásával azt eredményezi, hogy az embereknek mind szélesebb köreikben fog egy vélemény, egy gondolat, egy értékelés elterjedni és így sokak közt közössé válni: ennél fogva sok ember tudattartalma elég egyező lesz.” (Jászi, i. m. 29. o.) Minderről részletesen ld. Z. Karvalics László, i. m.

³⁷ Barry K. Gills-André Gunder-Frank, „A felhalmozás felhalmozódása. Tézisek és kutatási terv az 5000 éves világregndszer történetéhez”, *Eszmélet*, 11-12, 1991, 192-236. o.

³⁸ Mathias Bös-Christian Stegbauer, „A virtuális utazás határai. Miért nem vezet az internet egységes világkultúrához?”, *Századvég*, 6, 1997, 117-129. o.

³⁹ Toynbee szerint „kommunikációs szempontból ... a világ-társadalom már egy évszázados: kialakulása a posta nemzetközi szervezetének 1875-ös létrejöttétől számítható”. Toynbee számára egyébként a levelezés megnövekedése a döntő, amelynek méretnövekedése meghaladja a lakosság „nyaktörő számbeli növekedését”. Ld. Arnold Toynbee, „Hogyan válik az emberiség az általa létrehozott mesterséges környezet rabjává”, a szerző *Válogatott tanulmányai*ban (Budapest: Gondolat, 1971, 385. o.).

Napjaink egyre nagyobb méretű információközösségei azonban nem egyszerű médiakonstrukciók: kölcsönös összekapcsolhatóságuk mértéke egyenesen a demokrácia-állapot legfontosabb korrelatív párja, fontosabb és pontosabb, mint bármely hagyományos szempont (iskolázottság, egy főre eső GDP, életkor-kilátások stb.). Christopher R. Kedzie mindezt a hálózatfejlődés korai szakaszában mérte meg és mutatta ki⁴⁰ olyan óriások vállán állva, mint Phillips Cutright és Ithiel de Sola Pool.

Cutright a vonatkozó statisztikai adattömeg összevetésekor már az újságos-telefonos-postai levelezős hatvanas évek elején azt vette észre, hogy a kommunikációs index „jobb előrejelzője a politikai fejlődésnek [ti. a demokratizálódásnak], mint a gazdaság nyers mutatói”. Ithiel de Sola Pool pedig kimutatja, hogy mindig a szabadság erői indulnak növekedésnek, amikor a kommunikáció eszközvilága könnyen hozzáférhető, decentralizált és elosztott, és a központi ellenőrzés erősödik, amikor ez az eszközvilág monopolizált, koncentrált és ritkasága miatt nehezen hozzáférhető.

Így érkezünk vissza kiinduló kérdésünkhöz – ha létezik a hálózati és mobilkommunikációnak teleológiája, akkor azt talán éppen itt kell keresnünk.

⁴⁰ Christopher R. Kedzie, „The Third Waves”, a Brian Kahin és Charles Nesson szerkesztette *Borders in Cyberspace: Information Policy and the Global Information Infrastructure* c. kötetben, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997, 106–128. o. Cutrightot és Sola Poolt Kedzie tolmácsolásában idéztük.